

GÁLL ERNŐ

Kisebbség a kisebbségben

A térségünkben láncreakcióként egymást követő kisebbségi tragédiák, az európai biztonságot veszélyeztető kisebbségi kérdés akúttá válása, valamint a nacionalizmus és az idegengyűlölet elharapózása idején időszerűnek tűnik a kettős kisebbségi státus megvizsgálása. Tanulságos felvillantani egy olyan kollektivitás sorsát, amelyre a kettős megkülönböztetettségen túl a több oldalról is jelentkező bizalmatlanság, veszélyeztetettség volt jellemző. Az 1918 után Romániához került erdélyi magyar zsidóságról van szó. E vissza-pillantás, mert a vizsgálódás már csak a múlt immár lezáruló fejezetére vonatkozhat, a magyar zsidóság asszimilációjának egy különösen viszontagságos változatát mutatja be.

A tegnap városa - ez a címe a váradai zsidóság emlékkönyvének,¹ amely Dutka Ákos e közösség legvirágzóbb korszakát felelevenítő könyvének címére (*A holnap városa*. Budapest, 1904) emlékeztetve - jelképesen, általánosító érvennyel fejezi ki egy nem is rég még életerős népcsoport eltűnését. A tegnapi virágzó lét maradványai, egyes intézményei, egyedei még léteznek. Az emlékek s a nosztalgiák még nyomon követhetők, a múlt faggatásával és a tanulságok levonásával azonban sietni kell. Feltehetően ez a felismerés is ösztökélhette a kolozsvári *Korunk* szerkesztőségét, hogy - a továbbfejlesztendő kisebbség- vagy nemzetiségtudomány égisze alatt - e kérdésnek szentelt tematikus számot állítson össze.²

A dicséretes vállalkozós (a jelen kísérlettel együtt) olyan történelmi pillanatban született, amikor vendettaszerű konfliktusok, véres polgárháborúk közepette maga a kisebbségi lét válik egyre tarthatatlanabbá. Amikor újabb és újabb etnikumoknak kell „zsidósors”-ra jutniuk. Midőn tömeges exodusok, menekülők százezrei tanúsítják, hogy Makkai Sándor, Tavaszy Sándor és Bibó István egykori tételeiben - fájdalom - mindmáig sok érvényes, aktuális megállapítás rejlik. A „kisebbségi kérdés megoldhatatlan”-állította Erdélyből való távozását is igazolva Makkai Sándor, és sietett kijelenteni: „nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert magát a 'kisebbségi' kategóriát tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek.” A napjainkban ismét szenvedélyes vitákat kiváltó *Nem lehet* című írásában (1937) a volt erdélyi református püspök azt bizonygatta, hogy a kisebbségi sors „merőben ellenkezik az emberi méltósággal”, és tartós elviselése erkölcsileg lehetetlen.³ Tavaszy Sándor verziójában „a kisebbségi nemzettesthez tartozók életét úgy egyéni, mint közösségi vonatkozásban annyiféle veszedelem és kísértés fenyegeti, rettentí, hogy az egyenesen kiszámíthatatlan”. A Kierkegaard hatását magán viselő Látélet azt sugallja, hogy a kisebbségi ember egy „démonikus világ”-ban él, amelynek minden zuga és ösvénye rá leselkedő veszélyekkel van tele.⁴ E rossz szellemektől fenyegetett közegben az ember életérzése elkerülhetetlenül tragikussá válik. Unamuno kifejezésével élve, a kisebbségi lét szorításában alakuló szemlélet Don Quijote-ivé deformálódik. Bibó István - az általa feltárt és leírt - kelet-európai zsákutcás történelmeknek, az itteni kis államok nyomorúságának a feltételei között jutott arra a konklúzióra, hogy a kisebbségi élet lassan lehetetlen állapotá válik”, mert ez az élet „megszűnik teljes értékű emberi élet lenni”.⁵ A változás reménye ideig-óráig kompenzálhat, ám ha mégsem valósul meg, akkor foglyait a „hiú fantazmagóriák és csüggedt letargia” közötti kilengésekbe sodorja.

Ilyennek látták, láttatták a kisebbségi létet, tudatot és lelket azok, akik diagnózisukat saját kereteiken belül vagy rajtuk kívül készítették el. De milyen sérüléseket, torzulásokat szenvedhetett a kétszeres kisebbségi nyomás alá került ember? Milyen reményekbe, pontosabban: milyen illúziókba kapaszkodhatott? E kérdésekre adandó válaszok egy történelmi jellegű *erdélyi magyar zsidó „traumatológia”*-ba kíváncsiaknak.

Tudjuk, hogy a megkettőzött kisebbségi diszkriminációk bölcsője Trianonnal kezdődött, ám az erdélyi zsidóság krónikája sokkal régebbi, letűnt századokba visszanyúló kezdetekről tudósít. Ezekbe enged betekintést Bethlen Gábor fejedelem 1623, június 18-án Kolozsvárt kibocsátott engedelemlevele is, amely - nyilván gazdasági megfontolásokból - az anabaptistáknak biztosított mentességekben, kedvezményekben részesíti a zsidókat is. A zsidók először Erdélyben, Gyulafehérvárt telepedhettek le, s itt szervezkedhettek közösségbe. A 18. századtól fogva újabb és újabb bevándorlások növelik számukat, s a kezdeti szefárd, spanyol rítusúkat után egyre inkább az askenáziak, a német-lengyel irányból érkezők kerülnek túlsúlyba. A 18. század végén a megnagyobbodott népcsoport helyzete, státusa rendezésre szorul; II. József reformjai az itteni zsidóságot is érintik. A Németországból, Cseh- és Morvaországból, Ausztriából, Nyugat-Magyarországról, Lengyelföldről betelepülők előbb Máramarosban, majd Szatmár, Bihar, Közép- és Felső-Szolnok, Kraszna, Doboka, Torda vármegyében, a Bánságban stb. teremtenek maguknak egzisztenciát. E területen bontakozik ki közösségi életük, itt jönnek létre intézményeik.

Az 1784-1789-es összeírás szerint 400 családból, azaz közel 2000 lélekből tevődik össze az erdélyi zsidóság, amely a 19. században, a polgárosodás, a modernizáció folyamatában tovább növekszik, és elindul az emancipáció útján. Erdélyben szintén kezdetét veszi a magyarsághoz való asszimiláció oly sok sikert és nem kevés megpróbáltatást, kudarcot ismerő menete. A magyar reformnemzedék nagyjai napirendre tűzik a zsidóknak is megszavazandó polgárjogok kérdését, közülük pedig a forradalmi átalakulás, majd az 1848-as szabadságharc sok lelkes híve emelkedik ki. A Világos utáni megtorlás őket is sújtja.⁶

A századfordulón Eisler Mátyás joggal állapította meg az *Erdélyi Múzeum* oldalain, hogy az erdélyi zsidóság történetét meg kell írni.⁷ Az összefoglaló monográfia azóta is várta magára, ám nem maradt titok, hogy - az egész magyarországi asszimiláció sodrában - az erdélyi zsidóságé is sokáig sikeresnek volt minősíthető. Karády Viktor mutatott rá arra, hogy az erdélyi zsidó asszimiláció mindenkor elsősorban a magyarság felé irányult. Ezt az uralkodó tendenciát olyan tényezők segítették, mint a magyar társadalomban viszonylag hosszú időn át kevésbé virulens antiszemitizmus; a nemzeti uralkodó csoport anyagi érdekeltsége a befogadásra, a térségünkben legkorábban jelentkező egyenjogúsítási kezdeményezések, a zsidók részvétele az 1848-as szabadságharcban, majd az az „asszimilációs társadalmi szerződés”, amely a kiegyezéssel lépett életbe. Karády munkahipotézisként abból indul ki, hogy mindaz, ami a magyar-zsidó közeledést pozitívan jellemezte, Erdélyben hatványozottan érvényesült. E feltételezés reális alapjait bizonyítja, hogy több erdélyi város (Nagyvárad, Kolozsvár, Arad és Temesvár) Budapest és Szeged mellett a magyar-zsidó asszimiláció gócaivá váltak. „Nemcsak a vegyes házasságok rátája érte el itt a legmagasabb szintet szögezi le Karády -, de erősen túl volt képviselve a helyi zsidóság a névmagyarosítók vagy a magyar elemi iskolába járók között is.”⁸

E folyamatnak, amely vidékenként, s a különböző csoportokat tekintve, eltérő ütemben haladt előre a letelepedés, az integráció és a beolvadás szakaszain, világosan körvonalazódó állampolitikai háttere volt. Nemzetiségi területeken, s így időnként Erdélyben is, a zsidók magyárosodása a fennálló uralmi rendszert, a magyar nyelv és kultúra terjedését szolgálta, és a statisztikai mutatókat javította.

A Habsburg Monarchia felbomlását elemző művében Jászi Oszkár mélyrehatóan s érthető empátiával elemezte a jelenségeket. Kiemelte, hogy noha az energikus és virágzó zsidó középosztály kialakulása zavarta a korábbi nemesi osztályok vezető pozícióit, e réteggel az együttműködés szükségesnek mutatkozott mind az állam gazdasági hatékonysága, mind a szellemi színvonal biztosítása végett. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy „a zsidók magyar nacionalizmusa”, a magyar állameszme iránti hűsége őszinte érzelem és viszonyulás volt. „Deák és Eötvös liberális hagyománya - írta - sokáig nagy hatást gyakorolt a magyar társadalom félig asszimilált elemeire. Emellett, míg Ausztriában hangos és izgató

antiszemitizmus uralkodott a közhangulatban, a magyar zsidóságnak nem kellett ilyen áramlattól tartania, felső rétege pedig egyenesen a kormány kedvence volt.

Bibó István nem kerülte, nem is kerülhette meg a kérdést, ám a zsidók beolvadását szorgalmazó állampolitikát kemény kritikával illette. Nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a magyar társadalom kezdettől fogva tisztességtelen, nem becsületes feltételek között bátorította az asszimilációt. Becsapta önmagát; s egyben az asszimiláltakat is félrevezette. A magyar vezető körök egy nagy illúzióknak, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának függvényében képzelték el a zsidók asszimilációját, az utóbbiak pedig (a németekkel együtt) *programszerűen* léptek a beolvadás útjára. „...ezért lett-állapítja meg Bibó - az asszimiláció a maga valóságos folyamatától teljesen függetlenül olyan mértékben egyetlen lehetséges és kötelező programja mindenféle hitbuzgalmi, társadalmi, kulturális és egyéb szervezeteiknek, ahogyan másutt sehol sem. Ezért emlegették a nagynémetek oly ingerülten Magyarországot a németiség temetőjének, s ezért tartották a cionisták a magyar zsidókat a világ legcsökönnyösebb és legjavíthatatlanabb asszimilánsainak.”¹⁰

A nagynémetek és a cionisták mellett még szenvedélyesebben reagáltak a Monarchia nemzetiségei, illetve értelmiségi képviselőik. Ők jogos nemzeti aspirációikat keresztező magatartásnak minősítették az állampolitikai célokkal megegyező beolvadó törekvéseket. Persze az „asszimilációs társadalmi szerződést” megkötő felek, mint minden hasonló együttműködés esetében, hallgatólagosan jártak el. A „szerződő” partnerek között a zsidóság számos csoportját - amint erre Jászi Oszkár utalt - hiteles érzelmek, erkölcsileg is motivált elköteleződések is vezették. Hanák Péter meggyőzően fejtette ki, hogy Magyarországon (és Lengyelországban) a hazára lelők „vonzó-kötő identitásra” találtak. Az asszimilálódás, a patinás hazafiságban való részesedés nem csupán előnyöket és biztonságot adott, hanem „megújuló élményt, tartást és tartalmat” nyújtott.¹¹

Mindez nyilván nem enyhítette a nemzetiségi irástudók ellenszenvét, amelyet a lappangó vagy nyílt antiszemitizmus is fűtött. Feltehető, hogy Goga Octavian első világháború előtti publicisztikájában már jelentkező zsidóellenesség szintén hasonló forrásokból táplálkozott.¹² 1917-ben a *Huszdik Század* szerkesztősége körkérdést kezdeményezett a zsidókérdésről. A magyarországi szlovákok akkori kulturális mozgalmának egyik vezetője, Anton Štefánek válaszában rámutatott, hogy a magyarosításban segédkező zsidókat a szlovák nép az államhatalom exponenseinek tekinti, és rossz szemmel lézi. Majd megállapítja: „Tragikus körülmények közé sodródik a zsidó... aki nálunk elmagyarosodik. Nincs nálunk Észak-Magyarországon magyar milió, nincsenek magyar városok és falvak, csak elmagyarosodott hivatalnokok, dzsentrik stb... Mi jót sajtáíthat el a zsidó etikai szempontból a dzsentritől?”¹³

*

A Monarchia összeomlásával, az utódállamok létrejöttével azonban a Szlovákiában, Erdélyben és a Délvidéken élt magyar zsidók helyzete az ankét után két évvel már alapjaiban megváltozott. A Bibó által illuzórikusnak, hamisnak minősített „paktum” felbomlott, a magyar zsidóság pedig az utódállamokban a kettős kisebbségi lét szorítójába került.

Az erdélyi magyar zsidó traumatológia első fejezete azzal a sokkal, ama súlyos megrázkódtatással kezdődik, amelyet az új helyzetbe való bekerülés váltott ki. A magyar államiságból való kiszakadás élménye éppoly fájdalmas volt számra, mint az erdélyi összmagyarság számára. A magyarországi ellenforradalmi kurzus kezdeti nyílt zsidóellenessége, a fehér tiszti különítmények atrocitásai károsan hatottak a magyarsághoz fűződő kapcsolatok amúgy is sebzett tudatára, ám zömmel nem szüntették meg. A beolvadás folyamata nem szakadt meg teljesen.

Természetesen ez a folyamat már a megelőző korszakban sem volt egyöntetű, további átalakulása is - vidékenként s a különböző csoportokban sok eltérést mutatott. Az erdélyi zsidóság ugyanis nem volt egységes, hanem az emancipáció, a beolvadás más és más fázisában tartott. Amióta a 19. század közepe táján kilépett a gettók elszigeteltségéből, belső megoszlása vallási, kulturális-nyelvi és tudati ismérvek szerint alakult. Jelentős része a reformirányzat, a neológia sorait gyarapította. Ők voltak a „Mózes-hitű” magyarok, akik többségükben a beolvadás lelkes híveinek bizonyultak. Nagyobb számban éltek viszont Erdélyben az ortodoxok, az „igazhitűek”, akik buzgón alkalmazkodtak az élet minden területét, minden megnyilvánulását szabályozó szigorú, rituális előírásokhoz. A harmadik csoportot a chaszidok Lengyelországból származó misztikus szektája alkotta. Nyelvi szempontból a neológok magyarul beszéltek, az ortodoxok között sokan még német vagy jiddis nyelven érintkeztek, a chaszidok szinte kizárólag a jiddist használták. E három csoport egymáshoz való viszonyát a harmincas évek derekán a következőképpen jellemezte Csehi Gyula: „Világos, hogy ilyen körülmények között, bármilyen erővel jelentkeznek a kényszerű sorsközösség centripetális eleme, bármilyen erők terelik egy akolba a transzilvániai zsidókat, közös felfogás, egységes életlátás ma éppen úgy hiányzik soraikból, mint eddig, s nem véletlen, hogy a kétszázézernyi... zsidó három, egymástól szinte hermetikusan elzárkózó csoportra oszlik, hiszen nyelvek és kultúrák, felfogások és érdekek mély szakadékaik választják el őket, s még mindig gyakran fordul elő, hogy a polgárosult zsidó közös felfogást és hitet vall nem zsidó szomszédjával, ugyanakkor, amikor nemcsak felfogásban, de szavakban sem tudja megértetni magát a gettó különböző formáiba és szellemébe menekülő miszticista vagy irracionalista hit- és sorstársaival.”¹⁴

Országosan új mozzanatként jelentkezett az ókirályságbeli zsidósággal való találkozás, amely a kettős kisebbségi létet és tudatot tovább bonyolította. Két különböző világnak, az emancipáció két, eltérő szakaszába jutott népcsoportnak kellett (volna) valaminő közösséggé összeformálnia. Ez azonban nem történt meg. A két csoport egymáshoz való viszonyát a kölcsönös értetlenségek, sőt ellentétek határozták meg.

Havasalföldön és Moldvában a zsidók lélekszáma a 18. század második felétől kezdve gyorsan növekedett, főként az Oroszországból, Ukrajnából és Lengyelországból való tömeges bevándorlások révén. Az egyenjogúsítás azonban nagyon lassan, sok akadályon, időnkénti megtorpanásokon keresztül haladt csak előre. A 19. század második felében és végén az antiszemitizmus még heveny formákban nyilvánult meg. A berlini kongresszuson 1877-ben a zsidók emancipálásához kötötte Románia függetlenségének az elismerését, de évtizedek voltak szükségesek ahhoz, hogy a honosítás, a jogegyenlőség úgy-ahogy valósággá váljék. Ez a kifejtet külföldi nyomásra - csak az első világháborút lezáró békeszerződések aláírásával következett be.

Ilyen történelmi előzmények után Nagy-Romániában a zsidóság jelentős része tulajdonképpen még feudális, félf feudális maradványok között élt, de az erdélyiek nyilván a fejlettebb régiók, a polgárosodás haladottabb szakaszának az előnyeit élvezhették.¹⁵ A különbség a regáti és az erdélyi hitközösségek között nagy volt, s ha a bukaresti zsidóság elitjének életformája, európai kultúrája valaminő hidat jelenthetett, a nemzeti identitáshoz való viszonyulás tekintetében a távolság nem csökkent. Önéletrajzi könyvében dr. Moses Rosen bukaresti országos főrabbi utal is a két csoportot elválasztó számottevő különbségre, amely a mai napig sem szűnt meg. Az ő gyermekkorában a moldvai kis „városkák” egyikében, a Solem Alechem regényeiből ismert kelet-európai zsidó többségű települések, a „stetl”-ek egyikében alakult. Elmaradottság, szegénység és ugyanakkor a mindent kompenzáló összetartás szelleme jellemezte a többnyire fából készült kis házakban lakó, a szűk, poros utcákon sovány megélhetés után szaladgáló emberek életét. Milyen másak voltak a Kárpátokon túli területek, a Monarchiához tartozott, a közép-európai civilizáció jegyeit magán viselő helységek. A zsinagógák nagyok, híveik műveltebbek, ám - dr. Rosen szerint -

lelkiükben kevésbé gazdagok, melegek voltak.¹⁶ Persze itt is léteztek olyan közösségek, amelyeknek arculata és tagjaiknak lelki-szellemi világa a keleti részekéhez hasonlított. Gondoljunk csak az Elie Wiesel írásait benépesítő máramarosi kis zsidók életkörülményeire és mentalitására.

*

„A zsidó az államban uralkodó nemzetbe szokott beolvadni” - állapította meg elfogultan *A zsidók útja* című munkájában Ágoston Péter, majd hozzátette: „Magyarországon a szlávok s románok között is magyarrá lett.”¹⁷ Ez a szabály (amennyiben annak vehető) a kisebbségi létbe való átkerüléssel megszűnt egyértelműen működni, s ha a magyarságba való beolvadás továbbra is észlelhető maradt, kétségtelen, hogy a disszimiláció irányzata ugyancsak teret nyert. A kétféle orientáció érvényesülése, pontosabban ütközése körkörös anómiás, mindenféle konfliktusoktól telített közegben ment végbe. Bibó Istvánnak köszönhetően jól ismerjük azokat a patogén tényezőket, amelyek ezt a környezetet kialakították.

1918 után új elemekkel gyarapodott a zsákutcás történelmek, deformálódott nemzeti-politikai jellemek, hisztériás lelkiállapotok megszabta komplexus. A területi viták még inkább elmérgesedtek, az ösiségek, elsőbbséget és történelmi-kulturális fölényt biztosítani hivatott öngazolás mind fontosabb jelentőségre tett szert. A zűrzavaros publicisztikának s az apologetikus „nemzeti tudomány”-nak ismét kedvezett az idő. Különös vádaskodások mérgezték a levegőt. És mindenképp a félelem, a nemzetek léteért érzett kóros aggodalom uralkodott el. Ilyen feltételek között a beolvadás, illetve a kiválás megnyilvánulásai megrázkódtató hatást gyakoroltak az érdekelt felekre; egyik folyamatot sem lehetett tárgyilagosan elemezni. A közösségi és egyéni torz én- és ellenségképek zavarták, meg is hiúsították a józan véleményalkotást, s az egész jelenségegyüttes a hatalmi politika befolyása alá került, vagyis inkább nem jutott ki e politikai szorításból, csupán az előjelek változtak meg.

A romániai magyarokról írt drámai tudósításában (1935) Németh László az erdélyi magyar dzsentriőről és a zsidóságról elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg. Az előbbinek azt vetette szemére, hogy a válságos időkben „elmenekült fölüle”, az utóbbiról pedig - többek között - azt állapította meg, hogy „néhány öregebb asszimilánst nem számítva, elidegenedett tőle”. A látélet a maga végletességében túloz, ám valós tendenciát fejez ki.¹⁸

A kettős kisebbségi helyzet - elviselhetetlennek mutató - szorításából, a belső meghasonlásokat, identitászavarokat és konfliktusokat kiváltó helyzetből a zsidó önazonosság opciója kiútnak kínálkozott. Sokan választották ezt a megoldást, és „zsidó zsidó”-nak kezdték magukat vallani. Döntésüket - a cionizmus elfogadásával - a Palesztinába való kivándorlás távlata is elősegítette. A cionizmus kétségtelenül a magyarságtól való eltávolodást, sőt elszakadást sarkallta. Ezért is támogatták ezt- első pillanattól kezdve - a román hatóságok. William O. McCagg¹⁹ hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1918 után mind a cseh, mind a román - újonnan hatalomra került-körök az egyes megyékben (például Máramarosban) létrejött zsidó nemzeti tanácsokat bátorították. Jó szemmel nézték a zsidó önazonosság tudatát, a cionizmust terjesztő lapok megjelenését (Erdélyben például az *Új Keletet*), mert piacra kerülésüktől a *Magyar Párt* sajtójának visszaszorulását várták. (Jellemző, hogy az erdélyi cionista kiadványok többnyire színvonalas magyar nyelven szólítottak fel az asszimiláció feladására.)

Ezek a fejlemények értetlenséget, visszatetszést váltottak ki az erdélyi magyar közvéleményben, sőt itt-ott antiszemita felhangú nyilatkozatok hangzottak el. Erre dr. Weisz Sándor, akinek fontos szerepe volt a *Keleti Újság*, a *Napkelet* és Kós Károlyék *Kiáltó szó* című röpiratának kiadásában, gróf Apponyi Albertnek a zsidók teljes egyenjogúsítását sürgető írására hivatkozva, az erdélyi magyar vezetőkhez fordult. Azt kérte tőlük, ne elégedjenek meg a cionizmus elleni hadakozással és a zsidóságnak „csöndes társként” való kezelésével, hanem kövessék Apponyi példáját. Gondolkozzanak el a jeles államférfi

keresztény erkölcstől és politikai éleslátástól átitatott szavain, s az erdélyi zsidóságot „jóbanrosszban egyenjogos embertárs”-nak tekinték. Egyedül ez a viszonyulás fejezi ki - érvel szerzőnk Erdély oly sokat hangoztatott toleranciáját és elkötelezettségét a szabadság eszméje iránt.²⁰

A Magyar Párt vezető köreiben kedvező visszhangot talált ez a felszólítás, s az 1924-es brassói kongresszus határozatilag ki is mondta, hogy az anyanyelvéhez, kultúrájához hű zsidóságot a romániai magyarság integráns részének tekinti. Jellemző a kettős kisebbségi helyzetre, hogy voltak, akik ezt a nyilatkozatot-antiszemita indítékokból s a palesztinai kivándorlásra való hivatkozással - határozottan elutasították. A *Magyar Kisebbség* című színvonalas folyóirat főszerkesztője, Jakabffy Elemér nyílt levelet intézett Kovács Lajos római katolikus lelkészhez, aki lemondta a lapot, mert a Barabás Béla előterjesztette - brassói határozatot jóváhagyóan közölte. Jakabffy azonban egyértelműen lándzsát tört a határozat védelmében.²¹ Állásfoglalását kommentálva Mikó Imre rámutatott arra, hogy Jakabffy következetesen elítélte az antiszemita tüneteket, s magatartásában a német fasizmussal való szöges ellentéte is kifejezésre jutott.²²

Természetesen nem hiányoztak a kisebbségi helyzetbe sodródott magyarság iránti hűség megnyilvánulásai sem, s ezek - évtizedek múltán is válaszoltak Ágoston Péter elmarasztaló megállapítására. Az Ady-barát nagyváradi neológ főrabbi, Kecskeméti Lipót például a következőket mondta annak a román miniszternek, aki a magyarsággal való szolidaritását nehezményezte: „A magyarság mellett voltam jósorsában. Most, balsorsában ne tartsak ki oldalán? Én elismerem az új helyzetet, de ha máról holnapra más lennék és megtagadnám a magyar közösséget, Önök vetnének meg engem és vádolnának oportunizmussal!”²³ Kecskeméti, noha pesti főrabbinak választották meg, Váradon maradt, s abban az évben halt meg ott, amikor Makkai már a „nem lehet” önfeladó érveit kezdte megfogalmazni.

A kettős kisebbségi státus, a romániai magyarság és a zsidóság közötti együttélés kiemelkedő megszemélyesítője volt Hegedüs Nándor, aki kiváló lapszerkesztőként, közíróként és mint a Magyar Párt hosszú éveken át nagy hatású parlamenti képviselője fejtette ki tevékenységét. Sokatmondó, hogy neki kellett bírálóan figyelmeztetnie Jászi Oszkárt a kisebbségi kérdés változatlanul égető jellegére, amikor a Károlyi-kormány egykori nemzetiségi minisztere olyan beszámolót közölt romániai útjáról a *The Slavonic and East European Review*-ben, amelyből épp ez a kérdés hiányzott.²⁴ Az már az erdélyi magyar zsidó traumatológiához tartozik, hogy ugyancsak Hegedüs volt kénytelen - egy évvel később - tiltakozni, védekezni, amikor a váradi jobboldali *Magyar (Erdélyi) Lapok* című napilapban zsidóellenes felhangú közlemények jelentek meg.²⁵

Az asszimiláció-disszimiláció egymással ütköző erővonalai alakult az erdélyi zsidóság iskoláinak a sorsa is. Az elszakadást bátorító román kormányok politikája legerőteljesebben és legnyíltabban ugyanis az oktatás terén volt észlelhető. Az erdélyi magyarság életét nevelésügyének tükrében vizsgáló Jancsó Elemér bemutatta azt a gazdasági és szellemi-erkölcsi károsodást, amelyet a zsidó tanulók kizárásával kellett a magyar iskoláknak elszenvedniük. Az engedélyezett zsidó iskolákban viszont a tanítási nyelv csak a román, illetve a héber lehetett. Jancsó nem elégedett meg az áldatlan helyzet leírásával, hanem a várható káros következményeket is előrevetítette. Szemére vetette a magyar vezetők bizonyos részének, hogy az állapotok elfogadásával nem a megértés, hanem a faji elfogultság szellemét terjesztik.²⁶

A sok ellentmondásos, negatív tényező ellenére a működő iskolák (például a nagyváradi Dr. Kecskeméti-líceum) színvonala magas volt, az anyanyelvi kötöttségek pedig mindennél erősebbnek bizonyultak.

A szimbiózisból következő kölcsönhatások a két világháború közötti romániai magyar művelődés zsidó származású alkotóinak a műveiben jelentkeztek. (E kulturális értékek is igazolják Iszaja Berlin megállapítását: „A túltengő vágy átvenni az örökséget, amit nem ránk

hagytak, csak fokozza a gyors befogadás áhítását, reményeket, majd csalódásokat okoz, vizszonatan szeretetet szül, mély elkeseredést, miközben az elmét élesíti, ahogy a kagylóba került homokszem termeli fájdalmak közepette a gyöngyszemet, szenvedőink közül a lángelméket.”²⁷ A kolozsvári zsidóság emlékkönyve szinte teljes áttekintést ad e szerzők munkásságáról, s a közölt névsor meggyőzően bizonyítja, hogy az irodalom, az újságírás s a különböző művészetek területén szerepük jelentős volt.²⁸ Ők zömmel azok közül kerültek ki, akikről Szabó Dezső (kit nehezen lehetett filozemitizmussal vádolni) így nyilatkozott: „Ezek azok a zsidók voltak, akiknek fejlődésében a magyar talaj meghatározó erői kétségtelenül érvényesültek... személyes problémáik voltak a magyar problémák, és rendkívül vonzódtak a magyarság legmélyebb megnyilatkozásait jelentő emberekhez.”²⁹

Németh László viszont, aki pedig romániai úti beszámolójában azt írta, hogy az itteni kisebbségi léttel való találkozás után jobban megértette a „zsidóneurózist”, mint addig, amiatt is megróta az erdélyi zsidóságot, mert elterelte a munkásságot „természetes vezéreitől”.³⁰ Ez a verdiktum, ebben az általánosító formában, nem felel meg a valóságnak. Tény azonban, hogy a kettős kisebbség terhétől való szabadulás ösztönzésére is, de főként valaminő világi antiszemitizmustól hajtva, a baloldali mozgalmakban sok zsidó származású vett részt. Azt is mondhatnók, hogy ezekben felülreprezentáltak voltak. Az eszményi, utópiás jövőképeket közvetítő irányzatok követésében az egyetemes emberiséghez való asszimilálódás vonzása is érvényesülhetett. Persze a szocialista krédó és az anyanyelvhez való ragaszkodás nem zárta ki egymást. Szépen és meggyőzően tolmácsolták ezt a kötődést Salamon Ernő, a „székely zsidó” baloldali költő sorai: „Kísérom az életemben, pártfogóm, igaz tanúm, / örömmönek engedője, bánatokra jó szavúm: / szép, egyetlen anyanyelvem. Miatta nem megyek el. / Aki elmegy, dadogó lesz, soha már nem énekel.”³¹

Ami a Németh László által leírt „zsidóneurózist” illeti, erdélyi változatát a két irányból is támadó antiszemitizmus okozta fenyegetettség váltotta ki. A kollektív emlékezésben megőrzött gettó- és pogromélményeket egyrészt Orgovány, a magyarországi numerus clausus, majd az egymást követő zsidótörvények traumája, másrészt a román fasizmus növekvő veszélye élesztette fel. Az erdélyi magyar fajvédők is ezt a neurózist táplálták. E meghatározottságában az ugyancsak Németh László diagnosztizálta „kisebbségi idegbaj” szindrómájához tartozott. Kisebbségi sorsban - állapítja meg Németh László-nem lehet tőle szabadulni. Az állandó nyomás alatt, a harmad-negyedrangú állampolgárként az „ember mint sebet kénytelen a nemzetiségét nyalogatni, kenegetni.”³² És ha ezek a sebek a faszálódó Európában életveszélyessé váltak a zsidóság számára, nincs mit csodálkozni azon, hogy a megbélyegzettek, a pusztulásra ítélték meghatározása sajátos formákat öltött.

Ide kell sorolnunk a második bécsi döntés következtében Magyarországhoz visszakerült észak-erdélyi románsággal való szolidaritás megnyilvánulásait is. Az 1940-44 közötti fejlemények e terület zsidóságát a huszonnégy év után ismét kisebbségi helyzetbe sodródott románsághoz közelítették. Vele kellett a kisebbségi neurózis tüneteiben is osztoznia. Ezt a tendenciát erősítette ama körülmény is, hogy a végveszély, a vészorszak idején Dél-Erdély és Románia kiútnak látszott.

Tény, hogy a dél-erdélyi zsidóság óriási többsége életben maradt, s az is tény, hogy - miután Antonescu is közeledni kezdett a nyugati hatalmakhoz - sokak számára Románia valóban mentsvárnak bizonyult. Különböző indítékokból szervezett román akciók hatékonyan segítettek; Románia a Palesztinába irányuló menekülést is támogatta. A román holocaust azonban közel 300 000 áldozatot követelt, s a romániai zsidóság mártíriuma³³ éppúgy az „Endlösung” szerves része volt, mint 440 000 magyarországi zsidó Auschwitzba való deportálása.

A magyar holocaustról írt átfogó munkájában Randolph L. Brahm szakaszról szakaszra rekonstruálta az észak-erdélyi zsidóság nagy részének a megsemmisítését. „A zsidók gettóba tömörítése simán zajlott írja -, nagyobb ellenállás nem volt tapasztalható sem

zsidók, sem keresztények részéről. A zsidó tömegek mit sem tudván a végső megoldásra vonatkozó tervekről, sorsukba beletörődve vonultak be a gettókba...A keresztények, még azok is, akik baráti érzelmeket tápláltak a zsidók iránt, többnyire télenek maradtak. Ideológiai okokból vagy a zsidóktól elkobzott vagyon reményében sokan együttműködtek a hatóságokkal.”³⁴ Az Apokalipszis heteiben a közöny, a tétlenség tengeréből kiemelkedtek azonban a szolidaritás, a segítségnyújtás kis szigetei. Egyházi és világi magyar emberek üldözötteket rejtegettek. És megszólalt Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök, aki templomi szószékéről és a hatóságoknak küldött felszólításában az embertelenség ellen emelte fel tiltakozó szavát.³⁵

*

A második világháború végével Észak-Erdély magyarsága újból kisebbséggé vált. Ezzel egyidejűleg a népirtásból megmenekült zsidók helyzetére - a Dél-Erdélyben maradtakéhoz hasonlóan - ismét a kettős kisebbségi státus lett jellemző. Persze az 1944 utáni viszonyok nem voltak a két világháború közöttiekkel azonosak. A katonai vereség következtében a régi rendszer összeomlott, s a megszálló szovjet csapatok jelenléte egy új - magát előbb népi demokratikusnak, majd később szocialistának minősítő-berendezkedés kiépítését ösztökélte, biztosította. Minden forradalmian másnak, jobbnak, igazságosabbnak, emberibbnek ígérkezett. A kettős kisebbségi sors másodszori vállalása azonban sokak számára már elfogadhatatlannak mutatkozott. A magyarság akkori baloldali vezetői sem kívánták a kisebbségként való meghatározást tovább aláírni. A nemzetiség fogalmát találták megfelelőbbnek, mert az - szerintük - a teljes egyenjogúságot elnyerő népcsoport helyzetét, törekvéseit és távlatait jobban kifejezi. A kisebbség-jogfosztottságot, alávetettséget sugalló - fogalma pejoratív kicsengést kapott, s ezért több évtizeden át nem használták.

A *Shoah* végzetesnek bizonyult azoknak a szemében, akik -Auschwitz után - az asszimiláció folytatását lehetetlennek érezték és ítélték. A túlélők jelentős része nem tudott azok körében maradni, ahol elpusztított családjával élt. Az asszimiláns tudatban amúgy is endemikusan jelen lévő kételyek, bizonytalanságok, kettősségek ezúttal többrétű, súlyos válsággá görcsösödtek össze, s ez gyakran a régi identitástudat részleges vagy teljes feladásához vezetett. Ha 1918 után a magyar történelmi folytonosságban bekövetkezett törést az erdélyi zsidóság többsége egyénileg is csapásként fogadta, most nagyon sokan szakítással válaszoltak a gettózásra és a deportálásokra.

Távolító tényezőként hatott a visszatérőket sok helyütt fogadó idegenkedés vagy éppen ellenséges magatartás, a lakások és vagyontárgyak visszajuttatása miatt keletkezett számos konfliktus. Hatványozottan felerősödtek a disszimilációs törekvések, s köztük a románsághoz való közeledés szintén új tápot kapott. Ezt az irányzatot a közelmúlt négy esztendejének közös kisebbségi tapasztalatai és a dél-erdélyi zsidóság megpróbáltatásaival, pontosabban megmenekülésével való összehasonlítások sarkallták. Új, növekvő vonzerőt gyakorolt a független államiségét elnyerő Izrael, amely az életben maradtaknak menedéket, hazát és végre egyértelműen, minden fenntartás, belső kétely és külső kétségbevonás nélkül vállalható identitást ígért.

*

A nagy, történelmileg egyedülálló alkalmat a gyors társadalmi felemelkedésre azonban az új rend kínálta. A meghirdetett, maradéktalan jogegyenlőség, különféle nemzeti, vallási és faji megkülönböztetések felszámolása, a nacionalista-antiszemita uszítást tiltó és büntető intézkedések, törvények mind az Ígéret Földjére való érkezést sugallták. A nemzetköziség uralkodóvá nyilvánított ideológiája, a vallási hovatartozás szabad vállalásának lehetősége

addig ismeretlen arányú beolvadással kecsegtetett, s ez a közelinek és biztosnak mutakozó távlat lelkileg-tudatilag megfelelt azoknak, akik a valóban felfoghatatlan holocaust rettenetes élményétől, emlékétől menekülni próbáltak. A magyarsághoz való - sokak számára végleges kudarcot vallott - asszimiláció helyett most a népek testvéri közösségében, az emberiség nagy családjában való feloldódás a jövő biztosítékának látszott.

Mint a fasizmus uralma alól felszabadult többi országban, a zsidó származás Romániában szintén a megbízhatóságot szavatolta. Ez a körülmény viszont olyan területeken is (közigazgatás, hadsereg, biztonsági szervek, massmediák) tág érvényesülési lehetőségeket teremtett, amelyek addig elképzelhetetlenek, elérhetetlenek voltak.

Erdélyben, magyar környezetben mindehhez még az a mozzanat is járult, hogy a lágerekből, a munkaszolgálatos századokból hazatértekben az új hatalom a magyar nacionalizmus és irredentizmus engesztelhetetlen ellenfeleire vélt találni. Ezek a megfontolások és szempontok nyilván sok visszaélésre, hibás káderkiválasztásokra is alkalmat nyújtottak, mindezek együtt pedig ellenérzést keltettek, egészségtelen légkört támasztottak. Ezzel kapcsolatban ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ami egyeseknek egyértelmű felszabadulás volt, az sokak számára a régi, rossz emlékű kisebbségi sorsba való visszasodródást jelentette. Ne hagyjuk továbbá figyelmen kívül, hogy a hosszú évek hátrányos megkülönböztetései, a társadalom peremére szorítottság, az üldöztetés, majd a halálgyárakban elszenvedett traumák következtében azok, akik akkor kedvezőbb helyzetbe kerültek, sokszor eltávolodtak az adott valóságtól. Kevés érzékenységet, fogékonyságot tanúsítottak a magyar nemzeti hagyományok, a két világháború közötti kisebbségi kultúrában kigyöngyözött értékek iránt. Az üldözöttekből nemegyszer fanatikus üldözők lettek, az évszázados igazságtalanságokat elszenvedők gyakran maguk is újabb igazságtalanságokat követtek el, vagy legalábbis nem tiltakoztak, ha azokat mások tették.

Ugyanakkor az egész kérdéskör szigorú tabuvá vált. Voltak évek, amikor a - „véglegesen és tökéletesen megoldott” - nemzetiségi kérdést említeni sem lehetett. Később a fasizmus áldozatairól csak általában volt szabad megemlékezni a Babij Jar-i emlékmű mintájára, amelyen sokáig semmi nem jelezte, hogy a hitleristáktól legyilkolt sok ezer kijevi zsidó tömegsírja fölött emelkedik. A hallgatás, az eufemizmusok uralma általában megfelel azoknak a beolvadóknak, akik a teljes eltűnés útját választva, még családi környezetben is elfojtottak minden származásukra utaló emléket, eltitkoltak minden erre vonatkozó tény és információt.

A hatalmi eszközökkel s ugyanakkor önkéntes rejtőzködéssel érvényesített amnézia - állítólag - az antiszemitizmus újrjelentkezését lett volna hivatott akadályozni, nem ritkán azonban éppen az új hatalmi struktúrákban fellépő hasonló tendenciáknak volt a kifejezése. Hiába jelentette ki valaki önmagáról, hogy magyar, az éber és jól tájékozott személyzetis bejegyezte a titkosított rovatba- a származást hitelesen rögzítő - adatot. Az ismert sartre-i tétel, miszerint zsidó az, akit környezete annak tart, a szabad nemzeti-nemzetiségi önmeghatározás elvének nagyobb dicsőségére, mifelénk a következőképpen módosult: zsidó az, akit a káderes annak bélyegez.

*

A magát magyarnak nyilvánító zsidó származású asszimilánst visszautasították ősei zárt csoportjába, a váltságdíj fejében Izraelbe való kivándorlás engedélyezésével pedig gyakorlatilag „zsidótalanították” Romániát. (A MagyarNépi Szövetséggel együtt oszlatták fel a *Zsidó Demokratikus Szövetséget*, amely a kivándorlás ellen s az új társadalomba való építő beilleszkedés, az átrétegződés érdekében állt ki.) Ilyeténképp a kettős kisebbségben lévők száma néhány ezerre zsugorodott, több százezer ókirályságbeli távozásával hovatovább az a közösség is szimbolikussá vált, amely az erdélyi magyar zsidót a moldvai, bukovinai és

havasalföldi hitközségek tagjaival úgy - ahogy összekötötte. Ha az ötvenes években a „kozmpolitizmus elleni harc”-nak Romániában is volt a antiszemita felhangjai, a „cionizmus leleplezésének” már nem kellett az új antiszemitizmus terjesztését szolgálnia, álcázni, mint más kelet-európai országokban. Az Izraellel fenntartott diplomáciai kapcsolatokra való tekintettel ez a kampány elmaradt. Az antiszemitizmus viszont nem maradt ki a fasisztoid zsarnokuralom kelléktárából, ahonnan a magyarellenességgel együtt vagy felváltva mindig a megfelelő pillanatban került bevetésre. Jellemző az a manipuláció is, hogy az egyneműsítő, főként magyarellenes politika igazolására újból és újból az észak-erdélyi deportálásokat elevenítették fel, miközben a bukaresti és iași pogromokról, a besszarábiai és transznisztriai genocídiumról sokáig tilos volt megemlékezni.

Minden zavaró mozzanat ellenére, az erdélyi magyar-zsidó viszonyt egyre inkább a közös veszély, a mind támadóbbá váló román nacionalizmussal, az idegengyűlöletre uszító szélsőségekkel szembeni egymásrautaltság tudatosítása határozta meg. A magyar közvéleményben megerősödik a felismerés, hogy „minden kisebbség zsidó”, s a maradék magyar zsidóság színejava ellenállást tanúsít minden nemtelen próbálkozással szemben, amely valaminő kollektív bűnösségre utalva- a zsidók régi fájdalmát mások, mai nemzedékek ellen szeretné kiaknázni.

Jogos volt az a megállapítás tölem,³⁶ hogy a magyarországi népi-urbánus vita átsugárzása időnként érezhető volt, ám hatása mindig a kisebbségi létfeltételek között nyilvánult meg. A közös önvédelem igényei általában elsőbbséget élveztek. Az egymásrautaltság, a közös veszéllyel szembeni szolidaritás felismerése jutott kifejezésre abban is, hogy a román antiszemitizmus első nyílt jelentkezésének pillanatában Domokos Géza a magyar értelmiség nevében is levélben fejezte ki tiltakozását. Bátor fellépése még a diktatúra idejére esett.³⁷

A holocaustot felidézve az elszenvedett sérelmek nyomait, a súlyos megrázkódtatások emlékeit feloldó együttérzést fejezték ki és szilárdították meg jeles romániai magyar írók és költők: Méliusz József, Sütő András, Kányádi Sándor, Horváth Imre, Szilágyi Domokos, Bálint Tibor és mások.

Az erdélyi magyarság és a maradék zsidóság sorsának újabb különös és fájdalmas összefonódását tanúsítja ama körülmény is, hogy fél évszázaddal Makkai Sándor „nem lehet”-jének kimondása és negyven évvel Bibó Istvánnak ezzel összezsengő következtetései után, mindkét népcsoportból egyre többen érzik úgy, hogy a kisebbségi lét s különösen a kettős elnyomatás tartósan elviselhetetlen. Minden változás kilátása nélkül vállalni sokáig nem lehet! A felismerést rendszerint tettek követik. A kettős exodus meghatározó mozzanatai, arányai és következményei - a kölcsönhatások ellenére - eltérőek. Közös azonban a társadalmi háttér: a zsarnokuralom egyneműsítő politikájának tűrhetetlenné vált nyomása, majd a szovjet típusú pártállami diktatúrák összeomlása, a térség országaiban fellépő destabilizáló, a szétesést, a libanizálódást kiváltó, többnyire nacionalista indulatoktól hajtott erők működése. Továbbá a fasiszmus újrjelentkezése, etnikumok közötti összetűzések, pogromok, polgárháborúk kirobbanása, mindez a század- és ezredforduló küszöbén, a különböző európai integrációk szükségességét bizonyító-munkáló tendenciák ellenében.

Éppen ezért a romániai magyar zsidóság maradványai - akik már nem tudnak vagy nem is akarnak a kettős kisebbségből, a kettős fenyegetettség elől menekülni - a magyarsággal együtt az ország következetes demokratizálásában látják a jövő egyetlen zálogát. Ennek elősegítése még mindig feladatnak, élettartalomnak tűnik.

Jegyzetek

1 *A tegnap városa*. Tel Aviv 1981.

2 Erdély és a zsidóság. *Korunk* 1991. 8.

3 *Nem lehet*. (Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv) Budapest 1989. 107-111.

4 Tavasz Sándor: *Erdélyi szellemi életünk kérdése*. Kolozsvár 1928.

5 Bibó István : *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Válogatott tanulmányok*. II. Budapest 1986. 231.

- 6 Sebestyén Mihály: A meggyökerezéstől az emancipációig. *Korunk* 1991. 8.
- 7 Eisler Mátyás: Az erdélyi zsidók múltjából. *Erdélyi Múzeum* XVIII/1901. 95.
- 8 Karády Viktor: Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között. *Korunk* 1991. 8.
- 9 Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest 1983. 420.
- 10 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. I. m. 746-747
- 11 Hanák Péter: A lezáratlan per. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest 1984. 367.
- 12 Octavian Goga: *Însemnările unui trecător*. Arad 1911.
- 13 Anton Ștefănek: Válasz a Huszadik Század körkérdésére. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest 1984. 92-94.
- 14 Csehi Gyula: Egységes-e a transzilvániai zsidóság? *Korunk* 1938.7-8.
- 15 Bihari Béla: Számok a romániai zsidóságról. *Korunk* 1937. 4.
- 16 Moses Rosen: *Primejdii, încercări, miracole*. București 1990. 21-27.
- 17 Ágoston Péter: A zsidók útja. In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest 1985. 319.
- 18 Németh László: Magyarok Romániában. In: *A minőség forradalma*. VI. Budapest 1943. 366.
- 19 William O. McCagg: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670-1918*. Budapest 1992.
- 20 Dr. Weisz Sándor: Igazi kereszténység, zsidóság és erdélyi magyar politika. *Napkelet* 1922. 1.
- 21 Jakabffy Elemér: Nyílt levél Fötisztelendő Kovács Lajos r.k. lelkész úrhoz. *Magyar Kisebbség* 1925. 8.
- 22 Mikó Imre: Jakabffy Elemér és a *Magyar Kisebbség*. in: *Változatok egy témára*. Bukarest 1981. 157.
- 23 Meghalt Kecskeméti Lipót. *Független Újság* 1936. június 13-20.
- 24 Hegedüs Nándor: Jászi Oszkár tanulmányútja. *Független Újság* 1935. 47.
- 25 *Független Újság* 1936. nov. 7-14.
- 26 Dr. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében*. Budapest 1935. 33-35.
- 27 Iszája Berlin: Diszráeli, Marx és az azonosság keresése. *Kútfü* 1988. 2.
- 28 *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. New York 1970. 202-210.
- 29 Szabó Dezső: *Életeim*. Bukarest 1983. II. 191.
- 30 Németh László: I. m. 366.
- 31 Salamon Ernő: Ma az ember úgy hanyódik. In: *Romániai magyar költők*. Kolozsvár-Napoca 1980.1. 233-234.
- 32 I. m. 363.
- 33 *Martiriul evreilor din România*. București 1991.
- 34 Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*. Budapest 1988. I. 462.
- 35 P Szőke János: *Márton Áron*. Nyíregyháza 1990. 389-393.
- 36 Körkérdés népi-urbánus ellentétéről. *Századvég* 1990. 2. 196-200.
- 37 Dr. Moses Rosen: I. m. 252-253.

ERNŐ GÁLL

MINORITY WITHIN A MINORITY

The author analyzes the dual minority status of Jews living on the Hungarian territories ceded to Romania after 1918. After a short historical introduction, the author discusses how separation from the Hungarian state affected the three groups of Transylvanian Jews. Next, the author analyzes the most significant processes in Northern Transylvania between 1914-1944 and in the post-World War II era.